

WSTĘP

Rozważania zawarte w tej książce dotyczą relacji dwóch kategorii: męskości i fantazmatu. Mają literaturoznawczy charakter, a przedmiot analizy stanowi proza dwóch współczesnych pisarzy hiszpańskich: Javiera Maríasa (ur. 1951) i Antonia Muñoz Moliny (ur. 1956).

Podjęte przez nas badania wpisują się w perspektywę badawczą powstałych relatywnie niedawno interdyscyplinarnych studiów nad męskością (*masculinity studies*)¹. Dyskurs naukowy dotyczący relacji płci i tożsamości długo charakteryzowała dysproporcja między uwagą poświęconą kobiecej i męskiej kondycji. Począwszy od połowy lat 60. dominowała tu perspektywa feministyczna, a rozwijające się *gender studies* utożsamiano wręcz z *women's studies*. Większość badaczy za genezę studiów męskich uznaje lata 70. i towarzyszący im społeczny ferment. Walka o równe traktowanie grup wcześniej marginalizowanych (podjęta przez ruch feministyczny, mniejszości seksualnych czy rasowych) przyczyniła się do zredefiniowania niekwestionowanych wcześniej kategorii płciowych, w tym destabilizacji dominującej, patriarchalnej wizji męskości. Dopiero jednak dwie dekady później, w latach 90., studia nad męskością wkroczyły na amerykańskie uniwersytety jako odrębna dyscyplina badawcza.

W roku 1996 Michael Kimmel, amerykański socjolog, jeden z pionierów studiów maskulinistycznych, w swoim głośnym ese-

---

¹ Pierwotna nazwa studiów – *men's studies* (studia męskie) – z czasem ustępuje miejsca, uznanej za bardziej adekwatną, *masculinity studies* (studia nad męskością); słowo *man* oznacza w języku angielskim nie tylko 'mężczyzna', ale i 'człowiek'. Autorzy publikacji wpisujących się w konserwatywny nurt badań męskości, bazujących na „tradycyjnym podejściu do tematu, łączącym przedstawicieli nauk medycznych, przyrodniczych, politycznych i socjologicznych” (Wojnicka, Ciaputa, 2014: 10), wolą z kolei posługiwać się nazwą *male studies*.

ju *Invisible masculinity* ogłosił: „mężczyźni nie mają historii!”². Do tej pory wydawało się, że historii nie miały raczej kobiety³. Dyskryminowana przez wieki kobiecość, zabiegająca o uznanie swojego miejsca w wielu dziedzinach zarezerwowanych dla płci przeciwnej, musiała walczyć o usankcjonowanie równych dla siebie praw. Mężczyźni od zarania dziejów pisali historię, tworzyli kulturę, kierowali polityką, to męska perspektywa była więc dominująca, jednocześnie jednak, jak tłumaczył Kimmel, w istocie nie była wcale „męska”. Męczyzna bowiem od zawsze identyfikowany był z tym, co uniwersalne, tożsamościowo neutralne. „Do niedawna męskość była tym, co pozostaje niewidzialne właśnie dlatego, że jest wszechobecne” (Kłosiński, 2015: 23). Uczynienie męskości „widoczną” stało się jednym z głównych postulatów rodzących się studiów męskich, przyświecającym kolejnym publikacjom i badaniom jej poświęconym.

Badania reprezentacji męskości w tekstach literackich są dziedziną jeszcze młodszą. „Literaturoznawcze studia nad męskością, tak jak inne studia genderowe, wyrastają z pojęć socjologicznych”⁴ – pisała Alex Hobbs w swoim tekście *Masculinity Studies and Literature*, jednym w pierwszych problematyzujących to zagadnienie (2013: 383). „Każde ujęcie studiów nad męskociami musi najpierw określić centralne zasady studiów męskich”⁵ (2013: 383) – dodawała w następnym zdaniu. Tą logiką kierujemy się w niniejszej książce. Męskość została przez nas potraktowana jako kategoria teoretyczna, ontologiczna. W pierwszej części pracy przyglądamy się konceptualnej ewolucji znaczenia pojęcia męskości, przywołując najważniejsze współczesne propozycje problematyzacji jej istoty – począc

---

² Choć pierwsze zdanie eseju Kimmela brzmiało „American men have no history!”, autor w dalszej jego części odnosił się po prostu do mężczyzn, a jego tekst stał się swoistym manifestem międzynarodowych studiów nad męskością.

³ Badaczki feministyczne często posługują się neologizmem *herstory*, odnoszącym się do wydarzeń historycznych prezentowanych z perspektywy kobiet, odmiennej od konwencjonalnej *history*.

⁴ „Literary masculinity studies, like other gender studies approaches to literature before it, stems from sociological concepts”.

⁵ „Thus, any account of masculinity studies must first establish the central principles of men’s studies”.

szy od Freuda, który jako jeden z pierwszych uznał męskość za zjawisko godne teoretycznej refleksji, do najnowszych, interdyscyplinarnych koncepcji „post-”, podejmujących próbę definiowania męskiego podmiotu.

Przywołane przez nas koncepcje męskości wskazują na wpisana w tę kategorię wielowymiarowość, którą w uproszczonym ujęciu sprowadzić można do różnicy, uskoku między tym, czego męski podmiot rzeczywiście w otaczającym go świecie doświadcza, a męskością postulowaną jako kulturowy ideał⁶. Męskość okazuje się nie być naturalną konsekwencją rozwoju chłopca, to właściwość, którą należy się wykazać, udowodnić; powinność ta zawiera się w często słyszonym imperatywie „bądź mężczyzną!”. Kategorii tej nieodzownie towarzyszy trwanie w dążeniu do jej wypełniania. Jednocześnie okazuje się być konstruktem utopijnym, niemożliwym do pełnej realizacji. W przypadku mężczyzn mamy do czynienia z podmiotowością naznaczoną stałym poczuciem braku, niewystarczalności, nieadekwatności. Męskość jest raczej mającą na horyzoncie aspiracją niż przejawianą na co dzień praktyką. Stanowi tkaną z wyobrażeń na jej temat iluzję, fikcję, fantazmat. To kategoria wymykająca się stałym definicjom, dynamiczna, bardziej niż o konkretnej męskiej tożsamości możemy mówić o procesie dążenia (niekiedy

---

⁶ Złożoność kategorii męskości trudno oddać w języku polskim, który w przeciwieństwie między innymi do języka angielskiego dysponuje zasadniczo jednym tylko określeniem: męskość. Język angielski złożoność tę może wyrazić za pomocą kilku różnych z repertuaru dostępnych mu terminów: *manliness*, *masculinity*, *manhood*, *maleness*. Anglosascy autorzy dokonujący semantycznych wyborów najczęściej stosują pojęcie *masculinity*, odnosząc się do porządku idei, *maleness* – w kontekście biologicznego wymiaru tożsamości płciowej, *manhood* zaś – do porządku doświadczeń i emocji (cf. Kłosiński, 2015: 11–29). Próby wprowadzenia dualności pojęcia męskości dokonuje Hanna Serkowska, tłumaczka książki Szorstkim być. *Antropologia mężczyzny* (2014), autorstwa włoskiego antropologa Franco La Cecli. Jeden z podrozdziałów publikacji zatytułowany został „Męskość a mężność”. Męskość to, jak czytamy, „zespół cech fizjologicznych tradycyjnie właściwych mężczyźnie”, mężność zaś „[...] jest określana na podstawie występowania cech widomie męskich. Pierwszy termin opisuje tryb bądź sposób, drugi – stopień. [...] Męskość jest wirtualna, jej praktycznym rozwinięciem jest mężność” (La Cecla, 2014: 111). W języku włoskim takie rozróżnienie wyrażają pojęcia: *maschilità* i *mascolinita*, w języku hiszpańskim: *masculinidad* i *virilidad*.

jedynie pozorowanego) do jej osiągnięcia. W niniejszej książce nie tyle więc zastanawiamy się, jaki typ męskości reprezentują bohaterowie analizowanych powieści, ile raczej przyglądamy się samemu procesowi, mechanizmowi konstrukcji ich tożsamości.

Podstawowym narzędziem metodologicznym analizy konstrukcji tożsamości męskich bohaterów prozy Mariasa i Muñoza Moliny jest wywodzące się z psychoanalitycznej teorii pojęcie fantazmatu, któremu poświęcamy drugi rozdział teoretycznej części książki. Śledzimy w nim najważniejsze etapy procesu kształtowania się znaczenia terminu fantazmat, szczególną wagę poświęcając kwestii relacji fantazmatu i kategorii męskości, relacji problematyzowanej przede wszystkim przez Jacques'a Lacana⁷ (choć w analizie odwołujemy się także do tekstów współczesnych interpretatorów jego prac, takich jak Slavoj Žižek, Kaja Silverman czy Todd McGowan). Lacan uczynił fantazmat częścią swojej oryginalnej koncepcji kształtowania się ludzkiej tożsamości, Freud natomiast od samego początku łączył go z literaturą. Według najprostszej definicji fantazmat to wyobraźniowy scenariusz, zorganizowany wokół pragnienia. Autor eseju *Pisarz a fantazjowanie* podkreślał narracyjną strukturę fantazmatów, badał też ich obecność w tekstach literackich. Późniejsi adepci psychoanalizy będą przekonywać, że fantazmaty możemy rozpatrywać zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym, kolektywnym. Mamy więc do czynienia – znów – z pojęciem wielowymiarowym, które konotuje zjawiska psychiczno-narracyjno-społeczne.

W naszej książce przyglądamy się fantazmatom z pozycji literaturoznawcy; psychoanalizę, stanowiącą podstawę metodologiczną naszych studiów, traktujemy jako teorię literatury, metodę

---

⁷ Koncepcje Lacana wzbudzały kontrowersje, przede wszystkim wśród feministycznie zorientowanych badaczek. Część teoretyków zwraca uwagę, że Lacan nie tyle aprobował opisywane przez siebie zjawiska, ile dokonywał diagnoz zależności rządzących patriarchalnym społeczeństwem. Francuski psychoanalityk stał się swoistym patronem współczesnych teorii dotyczących płci i tożsamości, niełatwo znaleźć pracę poświęconą tym zagadnieniom, która nie odwoływałaby się do jego ustaleń. Robią to także kontestujące jego teorię feministki, dla których tezy Lacana często stanowią punkt odniesienia dla ich autorskich propozycji teoretycznych.

krytycznego czytania. Proponowana przez nas analiza, opierająca się na psychoanalitycznej lekturze, za punkt wyjścia odbiera tekst, nie jego kontekst. Powstały już prace dotyczące obecnych w kulturze hiszpańskiej reprezentacji męskości, analizowanych w kluczu socjologicznym czy w ujęciu historycznym⁸. Dominującą perspektywą hiszpańskich badań wokół kategorii męskości są studia genderowe i studia kulturowe. Literackie reprezentacje męskości najczęściej analizowane są przez pryzmat socjologicznych kategorii i politycznych znaczeń. Pisarze, których twórczość jest przedmiotem naszych studiów, także doczekali się opracowań omawiających ich powieści poprzez kontekst historyczny oraz panującą w Hiszpanii sytuację polityczno-społeczną. Nie chcemy powielać ustaleń innych autorów. Oczywiście, każdy utwór literacki wyrasta z kontekstu, który nieuchronnie wpływa na jego formę i treść, kontekst historyczny nie będzie więc w naszej pracy nieobecny – będzie objawiał się w tekście, wynikał z tekstu, nie stanowiąc jednak fundamentu naszych badań.

Niniejsza praca to pierwszy wkład w rozwój ściśle rozumianych *masculinity studies* podejmowany w ramach polskiej hispa-

---

⁸ Publikacje analizujące przemiany męskości w Hiszpanii z perspektywy socjologicznej i historycznej *cf.*: Josep M. Armengol (red.), *Queering Iberia. Iberian Masculinities at the Margins* (New York: Peter Lang, 2012); Rafael M. Mérida-Jiménez (red.), *Hispanic (LGT) Masculinities in Transition* (New York: Peter Lang, 2014); Mary Nash, *Feminidades y masculinidades* (Madrid: Alianza, 2014); Jorge Luis Peralta (red.), *Las masculinidades en la Transición* (Barcelona / Madrid: Egales, 2015). Jako jedno z pierwszych w Hiszpanii tematyką męskiej tożsamości zajmowało się działające przy Uniwersytecie Barcelońskim Centre de Recerca ADHUC – Teoria, Gènere, Sexualitat; centrum wydało kilka paradygmatycznych dla studiów maskulinistycznych pozycji książkowych (*cf.* Rafael M. Mérida Jiménez, red., *Masculinidades disidentes*, Barcelona: Icaria, 2016; Àngels Carabí, Josep M. Armengol, red., *La masculinidad a debate*, Barcelona: Icaria, 2008; Àngels Carabí, Marta Segarra, red., *Hombres escritos por mujeres*, Barcelona: Icaria, 2003) i wiele artykułów poświęconych tej problematyce, regularnie organizuje konferencje i seminaria z udziałem ekspertów z tej dziedziny (takich, jak Michael Kimmel, Todd Reeser, Lynne Segal, Jeff Hearn). W ramach ADHUC działa jednostka badawcza Construyendo Nuevas Masculinidades (Constructing New Masculinities), odpowiedzialna za hiszpańskie wydanie czasopisma *Men and Masculinities* (redaktor naczelny: Michael Kimmel). Ponadto w roku 2013 pracę doktorską poświęconą męskości w prozie Luisa Landero, Juana José Millása i Eduarda Lago opublikował Luis David Álvarez.

nistyki⁹. Choć literatura hiszpańska cieszy się w naszym kraju sporym zainteresowaniem, to wciąż rodzimy czytelnik może odczuwać niedostatek opracowań teoretycznych na jej temat. Koncept męskości uwikłanej w fantazmatyczną rzeczywistość zajmuje szczególne miejsce w tradycji hiszpańskiej, która stworzyła takich legendarnych męskich bohaterów, jak Don Juan czy Don Kichote, postaci, które śmiało uznać można za archetypy męczyzn fantazmatycznych.

Do uwzględniania pojęcia fantazmatu w badaniach współczesnej humanistyki, zwłaszcza tych skupionych na kwestii tożsamości, nawoływała między innymi Maria Janion. W swoim kultowym już dziś *Projekcie krytyki fantazmatycznej* (1991) wybitna badaczka pisała tak:

Mówiąc uczenie, fantazmat jest derywatem marzenia, które najczęściej odwołuje się do wyrazistego dualizmu kontrastów, tak charakterystycznego dla romantyzmu. Marzenie romantyczne przeciwstawia sobie dwa miejsca bytowania i dwie rzeczywistości. Czyni to na dodatek w trybie wartościującym. Lepsze jest „tam”, gorsze jest „tutaj”. Dlatego romantyczny marzący jest tam, gdzie go nie ma, a nie ma go tu, gdzie jest. Z powodu tego rodzaju bytowania niepodobna nie zastanowić się nad osobliwym kryzysem tożsamości, występującym często u romantycznego marzyciela. Goni on za coraz to nowym przebraniem, nową maską, nowym kostiumem. [...] Fantazmaty wynikają właśnie z tej postawy i żywią się nią. [...] Fantazmat zaś jako maska i jako kostium musi stać się przedmiotem humanistycznych rozmyślań. (1991: 11)

Jacek Kochanowski, autor jednej z pionierskich publikacji socjologicznych poświęconych przemianom tożsamości gejów w Polsce, *Fantazmat zróżNICowany* (2004), podkreślał w swojej książce uniwersalny charakter pojęcia fantazmatu, odnoszącego się nie tylko do szczególnej waloryzacji marzenia i wyobraźni, jaka miała miejsce w romantyzmie, ale – co artykułuje także

---

⁹ W roku 2016 książkę *Wbrew naturze i kulturze. O odmienności w hiszpańskiej prozie homoerotycznej na przełomie XX i XXI wieku*, poświęconą odmienności w hiszpańskiej prozie homoerotycznej ostatnich dwóch dekad, wydał Łukasz Smuga.

Janion – ważnego dla rozważań współczesnej humanistyki w ogóle. Jak przekonuje badacz:

[...] jest to postulat niezwykle istotny, bowiem problem naszego wymykania się „szarej rzeczywistości” poprzez marzenia, poprzez fantazmat, jest problemem dotyczącym nie tylko pewnego rodzaju „nieszkodliwego marzycielstwa”, jakie ubarwiać ma ponurą egzystencję, lecz jest problemem dotyczącym rzeczywistych praktyk oporu wobec rzeczywistości interpretowanej jako nieprzyjazna czy wroga. (2004: 218)

Autor bada strategie fantazmatyczne stosowane w budowaniu tożsamości mężczyzn homoseksualnych, nieznajdujących swojego miejsca w normatywizującej strukturze relacji społecznych; grupę określającą się jako marginalizowana czy nawet z rzeczywistości społecznej wykluczona. Fantazmaty homoseksualne¹⁰ stanowiły odpowiedź, reakcję (obronną) na neutralizujący wszelkie sprzeczności dyskurs falliczny, opisaną przez Kaję Silverman fikcją dominującą¹¹. Męskość heteroseksualna¹² z kolei sytuowana jest w centralnym, uprzywilejowanym miejscu systemu, występuje więc z pozycji innego, szczególnego uwikłania w porządek fallogocentryczny.

---

¹⁰ Kochanowski analizuje strategie tożsamościowe homoseksualnych mężczyzn, nie podejmuje w swojej książce tematu tożsamości homoseksualnych kobiet.

¹¹ O koncepcji Silverman i zaproponowanym przez nią pojęciu fikcji dominującej piszemy szerzej w rozdziale „Męskość jako fikcja dominująca”, s. 67.

¹² Bohaterowie wszystkich analizowanych przez nas powieści są mężczyznami heteroseksualnymi, ważnym elementem kształtowania się ich tożsamości są relacje z kobietami. W pracy nie rozwijamy złożonej problematyki rozróżnienia między męskością hetero- i homoseksualną. Z jednej strony, mężczyźni homoseksualni zostali wychowani jako mężczyźni i uważają siebie za mężczyzn, a zatem ich tożsamość jest także uwarunkowana fantazmatem męskości. Z drugiej strony, ich męskości nie dotyczy heteroseksualne pożądanie. Na temat niejednoznacznego statusu męskości gejów pisze wyczerpująco Jacek Kochanowski w rozdziale „Płeć geja: tożsamość seksualna a tożsamość płciowa” swojej książki *Fantazmat zróżnicowany. Socjologiczne studium przemian tożsamości gejów* (cf. 2004: 286–300). Naszym zasadniczym celem jest nie tyle rozróżnienie poszczególnych typów męskości: fallogocentrycznej od innych, nienormatywnych, alternatywnych męskości, ile raczej dostrzeżenie, że fallogocentryczny porządek jest fikcją, pod której powierzchnią zawsze kryje się pewien „dewiancki”, bardziej autentyczny charakter męskości.

W książce analizujemy poszczególne odcienie tego uwi-
kłania. Literatura wydaje się w tym względzie szczególnie pre-
dysponowana. Jej rola jest dwojaka: z jednej strony może ona
umacniać „dominujące fikcje”, z drugiej strony – nieustannie
im zagrażać, problematyzować, rozbijać. Narracje literackie
reprodukcją fantazmaty męskości, mają też szczególną zdolność
do ich – paradoksalnie czasem równoczesnej – konsolidacji lub
dekonstrukcji.